

Original Article

Critical Reflections on the Opinions of Ayatollah Javadi Amoli in his Book Entitled “The Dignity of Reason in the Geometry of Religious Knowledge”

Abas Nikzad^{*1}, Seyyed Bagher Hosseini Karimi²

¹ Associate Professor of the Department of Islamic teachings, Babol University of Medical Sciences, Babol, Iran.

² Assistant Professor of the Department of Islamic teachings, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

10.22080/JRE.2021.20948.1138

Received:

February 8, 2021

Accepted:

July 12, 2021

Available online:

December 21, 2021

Keywords:

Status of intellect, science, religion, religious knowledge, intellect and narration.

Abstract

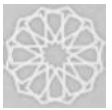
In religious texts, intellectual knowledge has a special importance. The precise explanation of the role of reason in guiding human beings and its relationship with revelation has been studied extensively. This research is a critical reflection on some of the contents of the book Dignity of Reason in the Geometry of Religious Knowledge by Ayatollah Javadi Amoli. In this book, he seeks to explain the position of reason and science in religion and religious knowledge. Although this book has valuable and useful points, only some of its points seem to be seriously considered. In this article, some of the points and reflections are discussed as follows: the relationship between science and religion, the solution to the conflict between reason and narration, the validity of reason and science for the Shari'a, knowledge of science, the condition of jurisprudential inference, the revelatory truth of religion, the similitude of infallible discovery, the principle of rejecting contradiction, the Islamization of sciences, the result of book theory, the solution of Islamization of sciences, the Mesbah of reason and narration, as well as the interrogative question of God.

*Corresponding Author: Abas Nikzad

Address: Mazandaran. Babol. Western Belt. Tawhid
19. No. 7.

Email: Nikzad1214@gmail.com

Tel: 01132333303

Extended abstract

1. Introduction:

Ayatollah Javadi Amoli is considered one of the greatest figures of the Islamic world and one of the greatest religious theorists and leading figures of the holy Qur'an, philosophy and mysticism. The comprehensiveness of his works is a good indication of his scientific comprehensiveness. Numerous novel points in his works indicate the power of his invention and innovation. The abundance of his works indicates his hard work and indefatigability. The spirituality and enlightenment of his works indicate his sincerity, purity and inner purity. However, this should not be an excuse to refuse to investigate and delve into the precious works of such a great man and possibly criticize and evaluate some of its contents.

2. Methods:

In this research, an attempt has been made to critically analyze some of the contents of the book entitled "The Dignity of Reason in the Geometry of Religious Knowledge" by Ayatollah Javadi Amoli.

3. Results:

According to this book, since the products of science are considered as part of the religious knowledge and they are the benefactors of reason, the conflict between reason and religion is resolved. However, the conflict between reason and tradition remains strong and this is also an important issue to be considered.

Assigning and restricting the generalities and communications of verses and narrations through the products of science, i.e., products that may be discovered centuries after the religious text, are unacceptable regardless of the

fact that individual news items that express the problems of experimental sciences have no authority or credibility.

Although this book often emphasizes the conformity of the products of sciences that are derived from reason with the Shari'a rules, throughout the book, no example is mentioned for such a claim. It is pointed out that no jurist is allowed to issue fatwas without knowing the products of all sciences by referring to religious texts because the products of sciences that are the source of reason should not conflict with the narrated data. The explanations given show that this expectation is not reasonable.

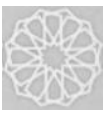
4. Conclusion:

In this book, the data of revelation are considered unveiled and safe from error and out of reach, except the infallibles. The intellects and the narrators who discover them are also considered to be human and infallible. This claim contradicts what is said in the book "Shari'a in the Mirror of Knowledge". In this book, it is mentioned that reason and narration are the source of the revelatory truth of religion and reveal the face of the truth of religion.

It is wrong to compare the discovery of the infallible from revelation to the principle of refusing contradiction in terms of being the criterion for measuring knowledge.

The author also believes that all sciences are Islamic and religious because they are derived from reason. However, it should be said that regardless of the invalidity of the claimant principle, other efforts to Islamize the studied sciences have been successful. Thus, the esteemed author's interpretation in the verse (لَا يُسْتَأْذَنُ

۲۳- وَعَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْتَأْذَنُونَ) is unacceptable.

Funding:

There is no funding support.

Authors' Contribution:

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the

content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest:

Authors declared no conflict of interest.

Also, Dr. Abbas Nikzad is the corresponding author and Dr. Seyed Baqer Hosseini Karimi is the second author of this article.

references:

The Holy Quran

Akhund Khorasani, M. K. (1995). *Kefait Al-Osol* (Effecincey of Principles). Qom: third edition. Islamic Publishing Institute. [In Persian].

Javadi, A. (2011). *Manzelate Aghl Dar Hendese Marefate Dini* (The Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge). Qom: Fifth Edition. Esra Publications. [In Persian].

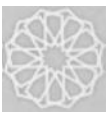
Javadi, A. (1994). *Sharia Dar Aeine Mareft* (Religious Legal System in the Mirror of

Knowledge). Qom: first edition. Raja Farhangi Publications. [In Persian].

Tabatabai, M. H. (1983) *Hashiyeh Ala Al-Kifaya* (Margins on Al-Kifaya). Qom: first edition. Mehr Press. [In Persian].

Tabatabai, M. H. (1991). *Al-Mizan* (The Measures). Qom: fourth edition. Islamic Books House. [In Persian].

Majlisi, M. B. (1983). *Bahar Al-Anvar* (The Sea of Lights). vol. 2. Beirut: third edition. Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. [In Arabic].

مقاله پژوهشی اصیل

تأملاتی انتقادی بر آرای آیت‌الله جوادی آملی در کتاب منزلت عقل در هندسه‌ی معرفت دینی

عباس نیکزاد^{۱*}، سید باقرحسینی کریمی^۲

^۱ دانشیار، گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بابل، ایران Nikzad1214@gmail.com
^۲ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. sb.hosseini@umz.ac.ir

 10.22080/JRE.2021.20948.1138

چکیده

در متون دینی، معارف عقلی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. تبیین دقیق نقش عقل در هدایت انسان‌ها و رابطه‌ی آن با وحی، مورد بررسی‌های فراوان قرار گرفته است. این پژوهش تأملاتی است انتقادی، دربرخی از مطالب کتاب منزلت عقل در هندسه‌ی معرفت دینی آیت‌الله جوادی آملی دامت برکاته. ایشان در این کتاب درصدد تبیین جایگاه عقل و علم در دین و معرفت دینی است. این کتاب هرچند واجد نکاتی است ارزشمند و مفید، اما به نظر می‌رسد پاره‌ای از نکات آن جای تأمل جدی دارد. در این مقاله به پاره‌ای از این نکات و تأملات ذیل پرداخته شده است. نکاتی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است بدین شرح است: نسبت علم و دین، راهکار حل تعارض عقل و نقل، مصباح بودن عقل و علم برای شریعت، آگاهی از علوم شرط استنباط فقهی، پرده نشینی حقیقت و حیانی دین، تشبیه کشف معصوم به اصل امتناع تناقض، اسلامی شدن علوم رهاورد نظریه‌ی کتاب، راهکار اسلامی کردن علوم، مصباح بودن عقل و نقل، پرسش استیضاحی از خدا.

تاریخ دریافت:

۲۰ بهمن ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:

۲۱ تیر ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۳۰ آذر ۱۴۰۰

کلیدواژه‌ها:

منزلت عقل، علم، دین، معرفت دینی، عقل و نقل.

* نویسنده مسئول: عباس نیکزاد

آدرس: مازندران، بابل. کمربندی غربی. توحید ۱۹، پلاک ۷.

ایمیل: Nikzad1214@gmail.com

تلفن: ۰۱۱ - ۳۲۳۳۳۳۰۳

۱ مقدمه:

حضرت آیت‌الله جوادی آملی از مفاخر جهان اسلام و از نظریه پردازان بزرگ دینی و شخصیت های طراز اول قرآنی، فلسفی و عرفانی به حساب می آیند. جامعیت آثار ایشان به خوبی حکایت از جامعیت علمی ایشان دارد. نکات بدیع فراوان درآثارایشان حکایت از قدرت ابداع و نوآوری ایشان دارد. فراوانی آثارایشان حکایت از پرکاری و خستگی ناپذیری ایشان دارد. معنویت و نورانیت آثارایشان از اخلاص و صفا و طهارت باطنی ایشان حکایت دارد. اینجانبان همانند بسیاری دیگر، از آثار بنانی و بیانی ایشان بهره های فراوان برده ایم. خداوند را بر این توفیق سپاسگزاریم. ادب و آداب دینی و اخلاقی اقتضا دارد حرمت حریم این گونه مفاخر دینی و ملی پاس داشته شود. و از هرگونه تکریم و تبجیلی در مورد آنها کوتاهی نشود. اما این امر به هیچ وجه نباید بهانه ای برای سرباز زدن از تحقیق و تعمق در آثار گرانسنگ این بزرگان و احیاناً نقد و ارزیابی برخی از مطالب آن گردد. شعار ما سفارش پیامبر اکرم است که فرمودند: «کونوا نقاد الکلام» (مجلسی، ۱۹۸۳: ۹۶) آنچه در این تحقیق می خوانید گامی است در راستای عمل به این سفارش و شعار. امید است که استاد معظم بر ما ببخشند و کریمانه بر آن بنگرند؛ که ما را یاری الاصلاح ما استطعت و ماتوفیقی الالبالله. هود/۸۸) مطالب این مقاله جستاری است انتقادی در برخی از مطالب کتاب منزلت عقل در هندسه‌ی معرفت دینی حضرت آیت‌الله جوادی آملی دامت برکاته. این کتاب در عین اینکه واجد نکات ارزشمند و فاخر می باشد متأسفانه متضمن مطالبی است که جدا قابل نقد و بررسی است.

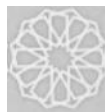
۲ نکات مورد بررسی:

۲/۱ نسبت علم و دین و نقد و بررسی آن

در این کتاب آمده است: « تعیین نسبت عقل و علم برخاسته از آن و دین که محصول وحی است و تبیین جایگاه عقل در هندسه‌ی معرفت دینی به حل این تعارض خیالی و رفع توهم جدایی و تقابل علم و دین می انجامد... چون عقل در برابر نقل است؛ نه در برابر دین و خارج از قلمرو معرفت دینی، علم و معرفت علمی خارج از حوزه‌ی معرفت دینی نیست تا سخن از تعارض علم و دین و ترجیح یکی بر دیگری به میان آید. » (جوادی، ۲۰۱۱: ۱۴-۱۵)

نقد و بررسی:

اولاً درست است که عقل در برابر نقل است و اگر میان این دو تعارضی رخ دهد باید از تعارض عقل و نقل و یا علم و نقل سخن گفت، اما به فرموده‌ی معظم له محصولات عقل به معنای عام (همة علوم بشری) جزء معرفت دینی اند؛ چنان که محصول نقل معتبر نیز جزء معرفت دینی است. در این صورت اگر میان مفاد دلیل نقلی و علوم بشری که افاده‌ی قطع و یا طمأنینه می کنند تعارضی رخ دهد، تعارض میان دو جزء از معرفت دینی خواهد بود. آیا می توان به تعارض دو جزء از معرفت دینی تن داد و یا آن را دست کم گرفت؟ آیا معرفت دینی غیر از دین است؟ ثانیاً با فرض اینکه با بیان ایشان، مشکل تعارض علم و دین حل گردد، باز مشکل تعارض علم و نقل و عقل و نقل به قوت خود باقی است. مقصود ایشان از نقل، کتاب و سنت است (چنان که بارها، از جمله در عبارت بالا به آن تصریح فرموده اند) آیا تعارض عقل و علم با قرآن و سنت معصومین را می توان دست کم گرفت؟ اگر تعارض علم و دین باعث فرار نسل تحصیل کرده از دین می شود، تعارض میان علم و قرآن و روایات معصومین، باعث فرار آنها از قرآن و سنت پیامبر و معصومان نمی شود؟ اساساً آنها که تعارض علم و دین و یا عقل و دین را مطرح می کنند؛

دایره‌ی فقه و بیان احکام شرعی یعنی در دایره‌ی وظایف و مسئولیت های بندگان که از جانب مولی الموالی تعیین می شود، اعتبار دارد. بنابراین اخبارآحاد در دایره‌ی مسائل اعتقادی و معارفی و فلسفی و کلامی و کیهان شناسی و علوم تجربی و ریاضی اعتبار ندارد. (خویی، ۱۹۶۷: ۲۳۹ و نصاری، ۱۹۹۶: ۳۳۳ و خراسانی، ۱۹۹۵: ۳۷۸ و طباطبایی بی‌تا: ۱۸۶) بنابراین نمی توان به اخبار آحادی که در این زمینه ها وارد شده است به عنوان حجت شرعی نگریست. بنابراین نتیجه می گیریم که روایاتی که در باب مسائل علمی، ریاضی، فلسفی و کلامی وارد شده است نمی تواند با محصولات علوم تعارض کند تا نوبت به اجرای قواعد باب تعارض از قبیل تخصیص و تقید و یا تقدیم اقوی و ارجح در صورت وجود ارجح و تخیر در صورت تکافو و تعادل شویم. حتی نمی توان در صورت تعارض خود این روایات با همدیگر (نه محصولات علوم)، قواعد باب تعارض را جاری دانست. روایت "لا عدوی" که درکلام ایشان آمده است، از این قبیل است.

۲،۳ مصباح بودن عقل و علم برای شریعت و نقد و بررسی آن

نویسنده‌ی محترم در سراسر کتاب خود بر این سخن تأکید می ورزد که عقل همتای نقل است و این هر دو، دو بال برای پرواز به سوی کسب معرفت دینی و کشف احکام الهی اند؛ یعنی همان گونه که با کتاب و سنت به کشف احکام الهی می رسیم با محصولات علوم (فلسفی، ریاضی، تجربی) به کشف احکام دینی می رسیم. در جایی می فرماید: «عقل مصباح و چراغ دین در کنار نقل، منبع معرفت بشر از دین و کشف محتوای اعتقادی و اخلاقی و قوانین فقهی و حقوقی دین است.» (جوادی، ۲۰۱۱، ص ۵۰)

نقد و بررسی:

نکته‌ی قابل ملاحظه این است که با همه‌ی این تأکیدات و تصریحات، در سراسر کتاب حتی یک مورد برای نقش علوم تجربی و ریاضی و فلسفی در کشف احکام شرعی و قوانین فقهی و اخلاقی مثالی

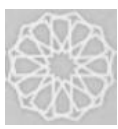
مگر چیزی غیر از تعارض علم و عقل با قرآن و روایات را اراده می کنند؟

۲،۲ راهکار حل تعارض عقل و نقل و نقد و بررسی آن

نویسنده‌ی محترم می فرماید: معرفت اطمینان آور عقلی و علمی در صورت تعارض با دلیل نقلی دین، مخصّص یا مقید لُبّی دلیل نقلی و کاشف از مراد جدی آن که بر خلاف مراد استعمالی است، خواهد بود و در صورت عدم امکان تخصیص و یا تقیید دلیل نقلی و استقرار تعارض میان دو دلیل عقلی و نقلی معتبر به آنچه اقوی است، اخذ می شود و دلیل قوی تر مقدم می گردد چه عقلی و علمی و چه نقلی. مثالی که ایشان برای تخصیص می زند این است که در برخی از روایات درباره‌ی بیماری خاص آمده است: «لا عدوی» یعنی واگیر نیست. (حر عاملی، ۱۹۹۴: ۵۰۶) حال اگر در علوم پزشکی اطمینان حاصل شود که برخی از اقسام آن بیماری واگیر و ساری است. این مطلب علمی و عقلی، مخصّص یا مقید لُبّی برای آن روایات است. (جوادی، ۲۰۱۱: ۷۳-۷۶)

نقد و بررسی:

این راهکار حل تعارض عقل و نقل خالی از خدشه نیست، زیرا تخصیص و تقیید عمومات و اطلاقات در قانون گذاری های عقلایی در صورتی معمول و مقبول است که به صورت تبصره‌ی قانونی در کنار عمومات و اطلاقات قانونی مطرح شود و یا حداکثر در خود آن قانون در جای دیگر ذکر شود، نه اینکه قانونی عام و مطلق وضع شود و تبصره‌ی آن ذکر نشود و به فهم و درک عقلی و علمی احاله شود. در تشریح و قانون گذاری دینی که به وسیله‌ی شارع و از راه کتاب و سنت صورت می گیرد نیز معمول نیست که شارع قانونی را به صورت عام و یا مطلق وضع کند و تخصیص و تقیید آن را که به منزله‌ی تبصره‌ی آن قانون است، ذکر نکند و به عقل به معنای عام (محصولات علوم تجربی و ریاضی و فلسفی) واگذار کند. از این گذشته اصولیون از جمله استادش علامه طباطبایی بر این عقیده اند که اخبار آحاد تنها در

۲،۴ آگاهی از علوم شرط استنباط فقهی و نقد و بررسی آن

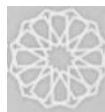
نویسنده محترم می فرماید: نتیجه‌ی طبیعی و منطقی جای گرفتن عقل در درون هندسه معرفت دینی و برابر نشستن آن در عرض نقل، آن است که معرفت نسبت به دین و شناخت از اسلام، زمانی شکل می گیرد که همه‌ی منابع معرفتی آن در کنار هم و با هم لحاظ شوند؛ بنابراین کسی مجاز نیست به صرف مراجعه‌ی به همه‌ی قرآن، در مسئله ای مدعی شود که دین و اسلام چنین می گویند، چون باید به سراغ روایات برویم و متشابهات آن را به محکمتش ارجاع دهیم و روایات مخصّص و مقیّد را در کنار عموم و اطلاق ببینیم... پس مراحل ادراک حکم خدا و فهم حجت و معتبر از دین، زمانی کامل می شود که هر دو منبع دین، یعنی عقل و نقل را به طور کامل بررسی می کنیم، آن گاه مجازیم در مسئله ای مدعی شویم که اسلام چنین می گوید. (همان، ص ۳۳-۳۶) خلاصه این مطالب این است که بر فقیه لازم است که برای دست یابی به حکم شرعی علاوه بر کتاب و سنت، به عقل به معنای عام (محصولات فلسفه و ریاضیات و علوم تجربی) نیز توجه کند. رجوع به کتاب و سنت، بدون اعتنا به محصولات علوم، رجوع به حجت معتبر شرعی نخواهد بود.

نقد و بررسی:

آیا چنین انتظاری از فقها منطقی و معقول است؟ یعنی آیا می توان از هر فقیه‌ی در هر مسئله ای از مسائل شرعی انتظار داشت که به محصولات علوم مختلف در رشته های گوناگون معارف بشری سرکشی کند و در صورت عدم تعارض این محصولات با کتاب و سنت، فتوای خود را صادر نماید؟ آیا در دنیای امروز که یک شخص مستعد به دلیل گسترش علوم در بیش از یکی دو رشته نمی تواند تخصص پیدا کند. می توان از فقیه‌ی که یک عمر برای رسیدن به اجتهاد و قوه‌ی استنباط از کتاب و سنت باید صرف کند انتظار داشت در کنار تبحر در کتاب و سنت و احاطه به مجموعه آیات و روایات و

زده نشد که چگونه علوم تجربی مانند؛ فیزیک و شیمی و پزشکی و فیزیولوژی و بیولوژی و ... در کشف احکام شرعی و اراده‌ی تشریحی خداوند می تواند ما را یاری دهد؛ و یا مثالی زده نشد که چگونه کیهان شناسی و زمین شناسی و علوم ریاضی و فلسفی می تواند در کشف احکام الهی به ما مدد رساند.

تنها موردی که از لابلای کتاب می توان برای دخالت علوم در رسیدن به احکام فقهی یافت این عبارت ذیل است: «درست است که همه‌ی قضایای علوم تجربی، آثار و نتایج عملی به دنبال نمی آورد، اما بسیاری از آنها به نحوی با حوزه‌ی عمل مکلفان مربوط می شود، مثلاً یافته‌های پزشکی در داروسازی و راه های درمان، اگر فراتر از صرف ظن و گمان بود و موجب اطمینان شد، اعتنای به آنها شرعاً لازم است، به این معنا که اگر کسی با علم به اطمینان آور بودن این کشفیات و توصیه های پزشکی به آنها اعتنا نکرد و جان خود یا بیمار خود را به خطر انداخت، شرعاً معاقب و مسئول است و در درگاه الهی برای فعل خود عذری ندارد.» (همان، ص ۱۱۶-۱۱۷) ممکن است این عبارات را شواهد و امثله ای برای دخالت علوم در کشف احکام دینی دانست؛ اما باید دانست که مدعای کتاب این است که عقل (محصولات علوم) در کنار نقل (کتاب و سنت) کاشف از احکام دینی است، در حالی که مثالی که در بالا زده شد، شاهد این مطلب نیست، زیرا مثال مزبور دخالت محصولات علوم را در کشف مصادیق موضوعات احکام شرعی نشان می دهند نه خود حکم شرعی. مثلاً در شرع آمده است که در سفر معصیت، احکام مسافر بار نیست و یا اتلاف عمدی و آگاهانه مال و جان مردم، باعث ضمان است و یا حفظ جان، واجب است و یا القاء جان در معرض هلاکت، حرام است و یا ضرر زدن معتنابه به بدن، حرام است. علوم در کشف حکم شرعی و استنباط آن در این موارد هیچ نقشی ندارند. نقش علوم در کشف موضوعات احکام است.

فقیه، متکلم و فیلسوف از آیات قرآنی قابل مقایسه با فهم پیامبر و معصومان از آیات قرآنی نیست. معصومان در خدمت وحی معصوم و دیگران در خدمت الفاظ منقول اند، نه این که همه‌ی آنچه اینان از آن الفاظ می فهمند عین همان چیزی باشد که پیامبر(ص) فهمید، زیرا بشر عادی به الفاظ حاکی از محتوای وحیانی که خود این الفاظ نیز عین وحی است دسترسی دارد، نه حقیقت آن محتوا و مضمون وحیانی...

وحی عین الیقین است و خطا و اختلاف پذیر نیست و در سه مقطع معصوم است، چنان که شخص دریافت کننده نیز در مقاطع سه گانه معصوم است: مقطع تلقی، مقطع ضبط و نگهداری و مقطع املاء و ابلاغ وحی.

آنچه بر این مبنا مترتب می شود این است که عقل همتای نقل است نه همتای وحی، بنابراین علوم نقلی، نظیر تفسیر و فقه در برابر علوم عقلی نظیر فلسفه و عرفان نظری و کلام قرار می گیرند و اساساً سخن گفتن از نسبت وحی و فلسفه یا وحی و عرفان نظری، به کلی نارواست، زیرا هیچ دانشمند عادی دسترسی به عین وحی ندارد. وحی سلطان علوم است؛ و صاحبان علوم عقلی و نقلی (حکیمان و فقیهان) را به حریم آن راهی نیست. علوم عقلی و نقلی هر دو همراه با اشتباهات و خطاهایی هستند، حال آن که در ساحت وحی الهی خطا راه ندارد ... در مسئله کشف و شهود یک کشف اولی خطاناپذیر وجود دارد که همانا کشف معصوم است و دیگر مشاهدات و کشف ها را باید با کشف او سنجید.

عقل و نقل همتای همدند، نه عقل و وحی، به این معناست که هیچ گاه علوم عقلی مانند فلسفه، هم سطح وحی نیستند، اما آن علوم می توانند هم سطح علوم نقلی باشند.... نقل مؤید عقل و عقل مؤید نقل باشد، اما خود وحی از حریم بحث بیرون است، زیرا محتوا و مضمون وحیانی قرآن فقط در دسترس معصومان است(لا یمسه الا المطهرون) حکیم، فقیه، متکلم و مفسر هیچ گاه با معصوم سنجیده نمی شوند. ... عقل و نقل همتای همدند و هیچ یک از این

علم رجال و درایه و تفسیر و ادبیات عرب از داده ها و محصولات علوم مختلف بشر سر در آورد و نسبت آنها را با داده های کتاب و سنت بسنجد و سپس فتوا صادر کند؟

طبق این راهکار، فتاوی فقهای شیعه در طول تاریخ که با آگاهی از محصولات علوم نبوده است دارای اعتبار نبوده است؛ بنابراین نمی توان به فتاوی آنها به عنوان فتاوی مقبول شرعی نگریست. آیا خود معظم له که در جزواتی فتاوی فقهی خود را ابراز فرمودند با سرکشی به محصولات علوم، تک تک این فتاوا را صادر فرموده اند؟

طبق این دیدگاه با توجه به اینکه علوم دائماً در حال پیشرفت و توسعه است و هر روز ممکن است، محصولات جدیدی به بازار معرفت بشری عرضه شود و در میان این همه نوآوری ها همیشه ممکن است، به محصولاتی دست یابد که با ظاهر کتاب و سنت تنافی و تعارض داشته باشد، هیچ گاه فقیه نمی تواند فتوای نهایی خود را صادر نماید، بلکه باید به صراحت ابراز کند فتاوی او در واقع معلق و مشروط به این است که در آینده از جانب رشته های مختلف علمی، سخنی برخلاف آن ارائه نشود.

۲/۵ پرده نشینی حقیقت وحیانی دین و نقد و بررسی آن

نویسنده‌ی گرامی معتقد است که حقیقت دین یک امر وحیانی است و عین حقیقت وحی در اختیار معصومان است و صاحبان علوم عقلی و نقلی را به آن راهی نیست، علوم عقلی و نقلی خطاپذیرند در حالی که عین حقیقت وحی که در اختیار معصومان است، خطاپذیر نیست.

برخی از عبارات ایشان چنین است:

از نکات پایه و کلیدی بحث حاضر لزوم تفکیک وحی از نقل است. الفاظ قرآن همانند مطالب آن، وحی الهی است و بشر عادی لفظی را که تلاوت می کند عین وحی است و هیچ افزایش یا کاهش در متن الفاظ وحی راه نیافته و نمی یابد؛ اما فهم مفسر،

مشاهده نمی شود؟ اگر عقل و نقل مصباح حقیقت و حیانی دین هستند و یا چنان که می فرماید: «همچنان که نقل معتبر (کتاب و سنت) در غالب موارد پرده از چهره‌ی قول و گفته‌ی خدا باز می گیرد، عقل از چهره‌ی خلقت و فعل خداوند پرده می افکند و هر دو (عقل و نقل) پرده دار حریم معرفت دینی اند» (همان، ص ۱۵) می توان نتیجه گرفت در غالب موارد عقل و نقل ما را به حقیقت و حیانی دین منتقل می سازند، پس پرده نشینی حقیقت و حیانی دین چه معنا پیدا می کند؟

از این گذشته؛ اگر الفاظ قرآن و حیانی است و در اختیار ما قرار دارد، پرسش این است که الفاظ مهمل و بدون معنا و حیانی اند یا الفاظ مستعمل و حامل بار معانی؟ صورت اول نامعقول است، پس باید گفت معانی الفاظ قرآن نیز و حیانی اند؛ بنابراین هم الفاظ و هم معانی آن عین وحی اند و در اختیار ما قرار دارند. قرآن می فرماید: "والکتاب المبین انا جعلناه قرآناً عربياً لعلکم تعقلون" (زخرف/۳) یعنی قسم به کتاب مبین. ما آن را به صورت خواندنی عربی در آوردیم تا شما تعقل کنید و سر در بیاورید. پس ما می توا نیم با تعقل کردن در این الفاظ به حقایق و معارفی که موردنظر صاحب وحی است برسیم.

یا از یک طرف می فرماید هیچ کس را به کشف معصوم از حقیقت وحی راهی نیست از طرف دیگر می فرماید همه‌ی کشف ها و مشاهدات را باید با کشف معصوم سنجید و ارزیابی کرد، اگر واقعاً کشف معصوم از دسترس ما انسان ها بیرون است چگونه ما می توانیم کشف خود را با کشف معصوم بسنجیم، مثل این است که بگوییم در دست کسی کالای بسیار ارزشمند و فاخری وجود دارد که هیچ کس به چند و چون آن آگاهی ندارد، اما در عین حال بگوییم هر کس باید ارزش کالای خود را با کالای ارزشمند و فاخر دست نیافتنی آن شخص محک بزند و بسنجد، آیا این سخن، معقول است؟

جالب این است که نویسنده‌ی محترم در کتاب "شریعت درآینه معرفت" به صراحت تمام اظهار می

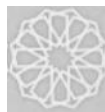
دو قابل مقایسه با وحی نیستند که علم ناب و حق محض و کشف تام است؛ بنابراین هیچ علمی همتای وحی نیست و هیچ عالمی همسان انسان کامل معصوم نخواهد بود (جوادی، ۲۰۱۱: ۳۴-۳۶)

نقد و بررسی:

باید گفت که متأسفانه در این عبارات، ابهام ها و تهافت هایی مشاهده می شود، مثلاً در ابتدای بحث می فرماید: وحی را از نقل باید تفکیک کرد، اما بلافاصله می فرماید الفاظ قرآن همانند مطالب آن وحی الهی است و بشر عادی لفظی را که تلاوت می کند، عین وحی است... از این عبارات استفاده می شود که الفاظ قرآن که در اختیار همگان است، هم نقل است و هم وحی. پس لزوماً همه جا وحی از نقل تفکیک پذیر نیست، مگر نقل بودن قرآن جز به اعتبار همین الفاظ دال بر معانی است؟

الفاظ قرآن را عین وحی می داند، اما در عین حال در جای دیگر می فرماید؛ عین حقیقت وحی از دسترس غیر معصومان خارج است و هیچ کس را به آن راهی نیست، مگر الفاظ قرآن که در اختیار همگان است به تعبیر ایشان عین وحی نیست؟ و یا می فرماید آن حقیقتی که در مقاطع سه گانه برخوردار از عصمت است عین حقیقت وحی است و صرفاً در اختیار معصومان است مگر الفاظ قرآن که عین وحی است در مقاطع سه گانه برخوردار از عصمت نیست؟ اگر پیامبر در تلقی و دریافت این الفاظ و کلمات وحی و ضبط و نگهداری و ابلاغ و املاء آن مصونیت و عصمت دارد پس می توان گفت این الفاظ در مقاطع سه گانه برخوردار از عصمت است و خطا در آن راه ندارد، در عین اینکه همگان به این الفاظ و حیانی دسترسی دارند.

می فرماید: عین حقیقت وحی در اختیار معصومان است و علوم عقلی و نقلی را به حریم آن راهی نیست و یا می فرماید: محتوا و مضمون و حیانی قرآن فقط در دسترس معصومان است، اما در عین حال راه عقل و نقل را دو راه برای معرفت دین و مصباح دین و کاشف از حقیقت دین یعنی آن حقایق و حیانی می داند، آیا در این مطالب تهافت

است، فردا باران خواهد آمد، جن وجود دارد، راستگویی خوب است، دروغ بد است و ... با توسل به اصل امتناع تناقض ثابت نمی شود، اگر چنین چیزی ممکن بود دیگر به استدلال و تفکر و تخصص و تفحص علمی نیاز نبود. صحت و سقم هر یک از گزاره های علمی را باید با متد متناسب با آن گزاره به دست آورد. اگر گزاره ای علمی ما تجربی است با معیار تجربه و اگر فلسفی است با معیار برهان و اگر عرفانی است با معیار شهودی باید صحت و سقم آن را به دست آورد.

اساساً نقش امتناع تناقض برای معلومات ما نقش تولیدی نیست، نقش صغری و کبری (استدلال) نسبت به نتیجه نقش تولیدی است؛ یعنی استدلال که مشتمل بر صغری و کبری است، مولد نتیجه است. نقش امتناع تناقض نسبت به معلومات ما چنین نقشی نیست، زیرا با پذیرش امتناع تناقض، نمی توانیم به معلومات برسیم. نقش امتناع تناقض همان گونه که علامه طباطبایی و شهید مطهری گفته اند نقش استقرار و تثبیت علم است، نه تولید علم. (مطهری، ۲۰۰۹: ۳۴۸-۳۵۰)

۲،۷ اسلامی شدن علوم رهاورد نظریه-

ی کتاب و نقد و بررسی آن

نویسنده ای معزز تصویری معقول از مقوله ای اسلامی شدن علوم دانشگاهی را یکی از آثار و برکات نظریه اش در باب جایگاه علم و عقل در هندسه ای معرفت دینی، می داند. عبارت ایشان چنین است: «ثمره ای دیگر این بحث، ارائه ای تصویری معقول از مقوله ای اسلامی شدن علوم دانشگاه ما است... اسلامی شدن دانشگاهها به آن است که نگاه به محتوای علمی دروس آنها عوض شود و علوم دانشگاهی، اسلامی گردد. علوم وقتی اسلامی می شود که عقل مانند نقل، حجت دینی باشد. اگر عقل حجت دین است و حکم دین را می رساند، پس محصولات عقلی به معنای وسیع آن که شامل علوم طبیعی، انسانی، ریاضی و فلسفه می شود مطالب دین را می رساند، نه آن که بیگانه و متمایز از دین باشند.» (جوادی، ۲۰۱۱: ۱۶-۱۵)

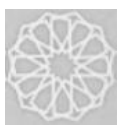
دارد که معارف و آموزه های دینی وحیانی اند و در اختیار بشر قرار دارند. «ظواهر برخی از نصوص دینی حاکی است که معارف دینی همان طور که توسط فرشتگان امین معصومانه به قلب مطهر رسول اکرم (ص) وارد شد، به همان اصالت و طهارت از حوزه ای رسالت پیامبرگرمی بدون افزایش یا کاهش به متن جامعه ای بشری ابلاغ شد و مردم همان مطالب واقعی را بدون زیاده و نقیصه دریافتند... دلیل نقلی که عهده دار تأمین این مطلب است همانا آیه ای ۲۷-۲۸ سوره ی جن است «فانه یسلک من بین یدیه ومن خلفه رصدا...» یعنی خداوند برای صیانت وحی، نگهبانان خاصی را در تمام مراحل تنزل آن می گمارد، هم قبل از رسیدن به پیامبر اکرم (ص) و هم بعد از رسیدن به آن حضرت، تا بدانکه رسولان او پیام های او را به طور صحیح و بدون افزایش یا کاهش به مردم ابلاغ نموده اند... رسول اکرم همان یافته های خود را معصومانه به جامعه ای بشری ابلاغ می نماید؛ بنابراین از آیه ای مزبور می شود چنین استنباط کرد که فهم بشر از معارف دینی می تواند معصوم باشد... از ظواهر آیه ای یاد شده به خوبی می توان دریافت که معارف دینی بدون نقص و عیب به متن جامعه می رسد.» (جوادی، ۱۹۹۴: ۵۵-۵۶)

۲،۶ تشبیه کشف معصوم به اصل امتناع تناقض

درسنجش معلومات و نقد و بررسی آن نویسنده ای محترم می فرماید: «وزان کشف معصوم نسبت به کشف عرفا، وزان اصل امتناع تناقض است نسبت به سایر علوم، همان گونه که سایر علوم را با امتناع تناقض می سنجند باید همه ای کشف ها را با کشف معصوم سنجید» (جوادی، ۲۰۱۱: ۳۵)

نقد و بررسی:

باید گفت که سایر علوم را با اصل امتناع تناقض نمی سنجند، یعنی این گونه نیست که بررسی صحت و سقم بقیه علوم با اصل امتناع تناقض باشد. ما نمی توانیم با ملاحظه ای اصل امتناع تناقض، صحت و سقم گزاره های علمی را ثابت کنیم. مثلاً صحت و سقم گزاره های خدا هست، روح هست، هوا بارانی

از این گذشته آیا درک فعل خداوند، دین به حساب می آید؟ آیا می توان هر گزاره ای را که از واقعیت خارجی حکایت می کند دینی دانست؟ اگر چنین است گزاره هایی مانند هوا ابری است، من خسته ام، گربه فلانی بچه زایید و امروز باران بارید و... باید دینی باشد.

۲٫۸ راهکار اسلامی کردن علوم دانشگاهی و نقد و بررسی آن

نویسنده‌ی محترم برای اسلامی کردن علوم دانشگاهی پیشنهادهایی ارائه می دهد که خلاصه آن این است که: «باید دانست که علوم دانشگاهی ما معیوب است و باید عیوب آن را زایل کرد، عیوب آن این است که اولاً جزء نگر است و فاقد کل نگری است. تخصصی شدن علوم در حقیقت به معنای مثله کردن جهان هستی است، نگاه دینی در گرو کل نگری است نه جزء نگری. ثانیاً علوم تجربی برای عالم طبیعت نه مبدئی می بیند و نه غایت و فرجامی، در حقیقت علوم به لاشه‌ی طبیعت می پردازد چون بال مبدأ فاعلی و نیز بال مبدأ غایی از آن کنده شده است. ثالثاً علوم تجربی موجود نگرش قارونی را القا می کند، زیرا معلم واقعی را نمی بیند و علم را یکسره مرهون تلاش و کوشش و استعداد فردی عالم و دانشمند می داند غافل از آن که در تمام دوران تحصیل برسر سفره‌ی احسان معلم واقعی یعنی خداوند نشسته است.

اسلامی شدن علوم دانشگاهی به زایل کردن این عیوب است. علم حسی و تجربی معیوب که منقطع الاول و الآخر است و مبدأ فاعلی و غایی برای طبیعت نمی بیند اولاً باید حد خود را بشناسد و از نظام خلقت به عنوان طبیعت یاد نکند و در صدد ارائه‌ی جهان بینی بر نیاید... دوم اینکه، سرشت چنین علمی باید بازنگری شود و عنوان خالق که مبدأ فاعلی است ملحوظ شود؛ سوم، هدف خلقت که پرستش خدا و گسترش عدل و داد است به عنوان مبدأ غایی منظور شود. چهارم، محور بحث دلیل معتبر نقلی؛ مانند آیه‌ی قرآن یا حدیث صحیح قرار گیرد. پنجم اینکه، از تأییدهای نقلی یا تعلیل های آن استمداد

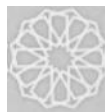
«ایده‌ی اسلامی کردن علوم در نتیجه آشتی دادن علم با دین و رفع غفلت از جایگاه عقل در هندسه‌ی معرفت دینی .... علم هرگز غیراسلامی نمی شود، علمی که اوراق کتاب تکوین الهی را ورق می زند و پرده از اسرار و رموز آن بر می دارد به ناچار اسلامی و دینی است و معنا ندارد که آن را به دینی و غیردینی و اسلامی و غیراسلامی تقسیم کنیم. بر این اساس علم فیزیک در شرایطی که مفید یقین یا طمأنینه عقلایی است یقیناً اسلامی است، هر چند فیزیکدان ملحد و یا شاک باشد.» (همان: ۱۴۲-۱۴۳)

نقد و بررسی:

نکته ای که در ارتباط با مطالب بالا می توان گفت این است که طبق این توجیه و تفسیر، همه‌ی علوم فلسفی و ریاضی و تجربی در صورت علم آور و یا اطمینان بخش بودن، ذاتاً و طبیعتاً اسلامی و دینی است، اعم از اینکه فیلسوف، ریاضیدان و دانشمند علوم تجربی که عهده دار این علوم اند موحد و دیندار باشند یا ملحد و بی دین. طبق این تفسیر، دیگر بحث از اسلامی کردن علوم، غلط و بی معناست، چون علوم ذاتاً دینی و اسلامی هستند، اعم از اینکه مطالعه کنندگان و محققان این علوم، نگاه دینی داشته باشند یا ضد دینی.

حال سوال این است که تلاش برای اسلامی کردن علوم چه معنا و مفهومی دارد؟! طبق این دیدگاه، به کسانی که با تلاش، به دنبال اسلامی کردن علوم هستند باید گفت که زهی خیال باطل و زهی تلاش بیهوده! زیرا علوم ذاتاً اسلامی و دینی اند، تلاش شما برای دینی کردن آن تحصیل حاصل و محال است.

طبق این دیدگاه، نه معنا دارد که تلاشی برای اسلامی کردن علوم و یا اسلامی شدن علوم صورت گیرد و نه لزومی دارد که تلاشی صورت بگیرد تا به دیگران بفهمانیم علوم را اسلامی بدانید، چون دانستن و ندانستن دیگران نقشی در اسلامی شدن علوم ندارد، زیرا علوم ذاتاً اسلامی اند.

جهان بینی و فلسفه‌ی فکری عالمان علوم است؟ آیا دینی کردن جهان بینی دانشمندان به معنای دینی کردن علوم دانشگاهی است؟ می دانیم هر علمی از یک سلسله مسائل و گزاره هایی تشکیل شده است، تغییر علم به تغییر گزاره های درون آن علم و یا به افزودن گزاره های جدید و یا حذف و کاستن برخی از گزاره ها و یا ایجاد تغییراتی در برخی از گزاره های درون آن علم است. گزاره هایی که در درون هر علم مطرح می شود متناسب با موضوع آن علم و یا غایت تعلم آن علم است. مثلاً موضوع علم فیزیک انرژی و ماده از جهت تأثیر و تأثر است، تمام گزاره هایی که در این علم وجود دارد لزوماً باید در محور این موضوع باشد و یا موضوع علم شیمی ماده از جهت تجزیه و ترکیب است، تمام گزاره های این علم باید در محور این موضوع باشد. موضوع رشته های علوم پزشکی، بدن و اعضای آن است. تمام مباحث آن باید در اطراف این موضوع باشد. این سخن درباره‌ی همه‌ی علوم صادق است.

حال پرسش ما این است که بحث از مبدأ و فاعل ماوراء الطبیعی پدیده ها و یا مبدأ غایی آنها و یا دست خدا را در تعلیم و تعلم دیدن و دیدن الهیات در کنار طبیعیات در کجای علوم تجربی جای می گیرد. آیا این گونه مباحث فلسفی و اعتقادی و جهان بینی را می توان جزء گزاره های فیزیک و شیمی و میکانیک و برق و پزشکی که هر یک موضوع و محور خاص خود را دارند جای داد؟ قطعاً نه.

یعنی نمی توان اعتقاد به مبدأ ماوراء طبیعی پدیده ها را به عنوان یک گزاره فیزیکی و یا شیمیایی و یا میکانیکی در این رشته ها در کنار بقیه‌ی گزاره های این علوم قرار داد. و یا اعتقاد به دست اندر کاری خدا به عنوان یک عامل نامرئی و باطنی این عالم را نمی توان در کنار ترکیبات عناصر و تجزیه مرکبات که در شیمی مورد بحث قرار می گیرد جای داد؛ بنابراین با پذیرش همه‌ی فرمایشات معظم له، نظریه ایشان، راهکاری برای دینی و اسلامی کردن علوم دانشگاهی به حساب نمی آید، بلکه راهکاری است برای دینی کردن فلسفه و جهان بینی و

شود. ششم، در هیچ موردی دعوای «حسبنا العقل» نباشد، چنان که ادعای «حسبنا النقل» مسموع نشود. هفتم، تفسیر هر جزئی از خلقت با در نظر گرفتن تفسیر جزء دیگر آن باشد تا از سنخ تفسیر تکوین به تکوین به شمار آید.» (جوادی، ۲۰۱۱: ۱۴۰-۱۴۲)

نقد و بررسی

اولا این نظریه با دیدگاه سابق ایشان در تنافی است، زیرا طبق دیدگاه سابق، علوم ذاتاً دینی و اسلامی هستند. هر علمی که در مورد فعل خدا پرده بر می دارد و از جهان هستی و پدیده های آن اطلاعاتی به ما می دهد، دینی است اعم از اینکه معلم و یا متعلم و یا مطالعه کننده‌ی آن علم موحد و دیندار باشد یا بی دین و ملحد، مبدأ و غایتی برای جهان و پدیده های آن عقیده داشته یا نداشته باشد، پدیده ها را آیت خدا بداند و یا نداند، نگاه استقلالی به پدیده ها داشته باشد و یا نگاه مرآتی و آلی، پدیده های جهان را هدفمند بداند و یا نداند و علوم را لدنی بداند و یا نداند، دست معلم را در تعلیم ها و تعلم ها ببیند و یا نبیند. در همه‌ی این صورت ها علوم دینی اند؛ اما در این نظریه می فرماید علوم عیب های جدی دارند و برای اسلامی کردن آنها باید دست به کار شد و این عیوب را رفع کرد در غیر این صورت علوم، دینی و اسلامی نخواهند بود، سکولار بلکه لائیک و ضد دین خواهند بود. عیوب جدی علوم، بی اعتقادی به مبدأ و غایت و مثله کردن علوم و داشتن نگاه قارونی و بی توجهی به نقلیات است. خلاصه اینکه در دیدگاه قبلی در دینی بودن علوم، دیدگاه عالم و روحیات وانگیزه های او را بی تأثیر بود، ولی در این دیدگاه شرط لازم دینی کردن علوم، تصحیح دیدگاه عالم و تبدیل دیدگاه های ملحدانه او به دیدگاه موحدانه دانسته می شود، آیا این تهافت نیست؟

ثانیاً باید گفت همه‌ی آنچه که ایشان درباره‌ی تغییر دیدگاه ها فرمودند درست و منطقی و لازم و ضروری است، ولی آیا این امر به معنای اسلامی کردن و یا دینی کردن علوم است و یا دینی کردن

آنها یافته های تجربی و علمی مطرح شود و نیز لازم است رهاوردهای تجربی با نقلیات ساماندهی شود و کشفیات علمی و ریاضی با آیات و روایات محک زده شود تا صحت و سقم آنها مشخص شود. پرسش این است آیا نتیجه این راهکار، اختلاط نقلیات و تجربیات و نادیده انگاری تمایز علوم نیست؟ یکی از راهکارهای تمایز علوم تمایز آنها با متد و روش علم است. اختلاط روش ها به معنای اختلاط علوم و شکستن حدود و ثغور آنها است. متد تحقیق در علوم تجربی، تجربه حسی است، بهره گیری از نقلیات در اثبات مطالب تجربی، تخلف از متد تحقیق در این علوم است.

از این گذشته اخبار متواتر در عرصه علوم تجربی و ریاضی نادر کالمعدوم است، و اخبار آحاد در عرصه ی علوم تجربی و ریاضی (چنان که گذشت) فاقد اعتبار و حجیت شرعی است؛ بنابراین نمی توان به این اخبار به چشم اخبار معتبرنگریست. از این رو، محک زدن محصولات علوم و ساماندهی آنها به وسیله ی این اخبار، کاری است ناروا.

علاوه بر این، در صورت اختلاط تجربیات به نقلیات، محصولی که به دست می آید نه به عنوان محصولات تجربی می توان آنها را عرضه کرد و نه به عنوان محصولات نقلی، این اشکال در مورد عرضه ی این محصولات به جهانیانی که به نقلیات اسلامی ما عقیده ندارند، جدی تر است.

جالب این است که معظم له، دانش آموخته ی حوزه ی درسی علامه طباطبایی است که سخت به جداسازی عرصه ی علوم اعتقاد داشت، به همین دلیل در بدایه الحکمه و نهایه الحکمه او که کتاب های عقلی و فلسفی است از نقلیات و آیات و روایات مطلقاً خبری نیست؛ و در تفسیر شریف المیزان آنجا که مباحث فلسفی و تجربی و اجتماعی و حتی روایی را مطرح می کند معمولاً به صورت مجزای از تفسیر آیات ذکر می کند.

به نظر ما دینی و اسلامی کردن علوم انسانی همانند اقتصاد، حقوق، جامعه شناسی، روان

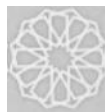
باورهای فکری عالمان و دانشمندان. به تعبیر روشن تر قطعاً بحث از مبدأ ماوراء طبیعی پدیده ها نه بحث از ترکیب عناصر است و نه بحث از تجزیه مرکبات که در شیمی مورد بحث قرار می گیرد بنابراین جزء گزاره های این علم نخواهد بود.

دوم، نویسنده محترم یکی از عیوب جدی علوم دانشگاهی را مثله کردن و جزء جزء کردن جهان می داند که برای اسلامی کردن علوم، لزوماً باید این عیب را برطرف کرد. می دانیم که لازمه ی پیشرفت و توسعه و بالندگی علوم و وفور اطلاعات در مورد اجزای این جهان، رشته بندی علوم و انشعاب آنها به گرایش های ریزتر و جزئی تر را به دنبال آورده است و پژوهندگان و دانشمندان را متقاعد کرده است که برای پیشرفت بیشتر علوم، راهی جز این راه نیست. یا باید جلوی پیشرفت علوم را گرفت و یا باید به ناچار به این راهکارتن داد. آیا راه دیگری وجود دارد؟

چهارم اینکه، در عبارات پیشین آمده است: «محرور بحث، دلیل معتبر نقلی مانند آیه ی قرآن یا حدیث صحیح قرار گیرد و نیز از تأیید های نقلی و یا تحلیل های آن استمداد شود و نیز در هیچ موردی دعوی حسبن العاقل نباشد چنان که دعوی حسبن النقل مسموع نشود» (جوادی، ۲۰۱۱: ۱۴۱)

آنچه که می توان از این عبارات استظهار کرد این است که برای دینی و اسلامی کردن علوم دانشگاهی و علوم تجربی باید اول، محور بحث آیه و روایت قرار گیرد و در ذیل آن محصولات علوم و کشفیات را آورد. دوم، در ذیل نظریات و محصولات علمی به آیات و روایات متناسب، به عنوان تأییدات نقلی اشاره شود. سوم، هم علم از مطالب نقلی و هم نقل از مطالب عقلی و علمی استفاده کند، یعنی دانشگاهیان در مطالب علمی از آیات و روایات استفاده کنند و حوزویان در علوم حوزوی در کنار نقل از مطالب و محصولات علمی بهره گیرند.

براساس این دیدگاه، در علم فیزیک و شیمی و میکانیک و برق و حساب و هندسه و جبر و مثلثات و ... محور بحث آیات و روایات قرارگیرد و در ذیل

۲،۱۰ پرسش استیضاحی از خدا و نقد و بررسی آن

ایشان باتکیه به آیه ۱۶۵/ نساء (رسلاً مبشیرین و منذرین لئلا یکون للناس علی الله حجه بعد الرسل) می فرماید: «اگر انبیا را نمی فرستادم عقل در قیامت مرا زیر سوال می برد و می گفت تو که می دانستی آغاز و انجام عالم و آدم چگونه است و پس از مرگ سرای دیگری است و ما به پاداش و مجازات اعمال خویش می رسیم، چرا راهنما نفرستادی تا به وسیله ی رهنمود وی هدایت شویم و در چنین روزی به زیر سوال نرویم؟ چه کسی خدا را در معاد زیرا سوال می برد جز عقل برهانی؟» (همان: ۶۴-۶۵)

نویسنده در همین رابطه، آیه ی ۲۳/ انبیاء (لایسئل عما یفعل و هم یسئلون) را این گونه توجیه می کند که منظور این آیه این نیست که سوال استیضاحی و اعتراضی از خدا ناممکن است، بلکه منظور آیه این است که چنین سوالی ن وارد است. (همان، ص ۶۴)

نقد و بررسی

به نظر می رسد که هم اصل سخن و هم تفسیری که از آیه ی ۲۳/ انبیاء شده است قابل خدشه است. هیچ گاه عقل حکم نمی کند که خداوند را در شرایطی می توان مورد بازخواست و اعتراض و استیضاح قرار داد. چگونه عقل چنین حکمی دارد در حالی که خود عقل و نقل دلالت بر این دارند که خداوند حاکم مطلق و مالک تام و عزیز شکست ناپذیر و غالب غیرمغلوب و رب العالمین است و همه مخلوقات از جمله انسان و عقل او، مملوک تام و عبد محض و مربوب و مرزوق و مخلوق او در همه ی ابعاد و جهات می باشند. قرآن می فرماید: «یا ایها الناس انتم الفقراء الی الله و الله هو الغنی الحمید» (فاطر / ۱۵) «لله ملک السموات و الارض و الیه المصیر» (مائده / ۱۸) «قل اللهم مالک الملك توتی الملك من تشاء و تنزع الملك من تشاء و تعز من تشاء و تذل من تشاء» (آل عمران ۲۶) با توجه به این حقایق اگر عقل بخواهد خداوند را به خاطر

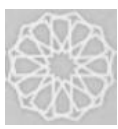
شناسی و انسان شناسی و علوم سیاسی، کاری است معقول و مقبول و بلکه لازم و ضروری؛ زیرا اسلام در باب اقتصاد و حقوق و جامعه شناسی و روانشناسی و انسان شناسی و علوم سیاسی، دیدگاه ها و آموزه هایی دارد که با اقتصاد و ... غیر اسلامی حداقل در پاره ای از موارد متفاوت است. مهمترین دلیل این تفاوت، تفاوت اسلام بامکاتب دیگر در تعریف انسان و شؤون اوست. به تعبیر دیگر دیدگاه اسلام درباره ی انسان و آموزه های آن در این باره، در درون این علوم باعث تغییر برخی از گزاره ها و با افزودن و یا کاستن برخی از گزاره هاست؛ اما اسلامی کردن علوم تجربی تأمل بیشتری طلبد.

۲،۹ مصباح دین بودن عقل و نقل در نگاه قرآن کریم و نقد و بررسی آن

حضرت آیت الله جوادی در فصل سوم، بحث نسبت عقل و نقل را در قرآن مطرح می کند با آیات قرآنی بر مصباح بودن عقل و نقل در فهم و کشف دین تأیید می آورد. در این رابطه به آیات ۱۶۵/ نساء و ۲۴/ انبیاء و ۶۴/ نمل و ۱۴/ احقاف و ۲۲/ سبأ و ۹/ حج و ۱۴۸/ انعام استشهاد می کنند که در اکثر این آیات بر برهان عقلی و علمی و در برخی از آنها بر دلیل عقلی در کنار دلیل نقلی تکیه می شود. (جوادی، ۲۰۱۱: ۶۶-۶۷)

نقد و بررسی

همه ی آیات پیشین بر اعتبار عقل در اصول اعتقادی دلالت دارد، زیرا همه ی آنها در اثبات توحید در عبادت و نفی شرک عبادی و فقدان دلیل بر انکار خدا و توحید و ضرورت وحی و نبوت و رسالت است. حجیت عقل در این گونه موارد آنچنان روشن است که به استشهاد به آیات نیاز ندارد آنچه که نیازمند به استدلال و استشهاد به آیات است اثبات حجیت و اعتبار عقل در کشف احکام و مقررات فقهی و حقوقی است که مدعای معظم له است که جای آن خالی است.

ممکن است که پاسخ بگوییم که: خداوند در قرآن کریم، از باب لطف و تفضل در بسیاری از موارد از جمله در ثواب و عقاب با زبان رایج عرفی و عقلایی با ما سخن گفته است، اما حقیقت مسئله چیز دیگری است. (ر.ک بقره/۲۴۵ و توبه/۱۱۱ و یونس/۱۰۳) در روابط میان عبید و موالی اگر مولا بدون بیان و ابلاغ تکلیف، عبد را مجازات کند در نگاه عقلا کاری است ناروا، خداوند رابطه‌ی خود با بندگان را از باب تفضل در حد رابطه‌ی مولا و عبد عرفی آورده؛ اما حقیقت امر ورای این امر است. چون خداوند مالکیت مطلقه و حاکمیت و ربوبیت تامه بر عبد دارد و هستی عبد و تمام شؤون او متعلق به خدا است. این رابطه حقیقی و تکوینی را نمی توان حقیقتاً در حد روابط میان موالی و عبید عرفی تنزل داد که صرفاً قراردادی و اعتباری است.

ممکن است پرسیده شود که پس انگیزه‌ی خداوند و عامل وادارنده‌ی خدا به ارسال رسل و انزال کتب چیست؟ پاسخ می دهیم که خداوند همان گونه که مبدأ المبادی است، غایه الغایات نیز هست. انگیزه‌ی افعال خداوند، ذات و صفات اوست. خداوند، حکیم، رحیم و هادی است، اقتضای این صفات ارسال رسل و انزال کتب است. اگر خداوند ارسال رسل و انزال کتب نکند کسی نمی تواند او را بازخواست کند، اما با صفات خداوندی او هم خوانی و تناسب ندارد.

۳ نتیجه گیری:

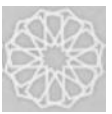
۱- هرچند با بیان نویسنده‌ی محترم مبنی بر اینکه محصولات علوم به دلیل اینکه رهاورد عقل اند، جزء معرفت دینی به حساب می آیند و از این راه به گفته‌ی ایشان تعارض عقل و دین برطرف می شود، ولی تعارض عقل و نقل به قوت خود باقی است و اهمیت این کمتر از آن نیست.

۲- تخصیص و تقیید عمومات و اطلاقات آیات و روایات از راه محصولات علوم آن هم محصولاتی که چه بسا قرن‌ها بعد از امتون دینی کشف می گردد، امری است نامقبول صرف نظر از اینکه اخبار آحادی

عملکردش مورد استیضاح و بازخواست و انتقاد قرار دهد و محکوم کند، لازمه اش العیاذ بالله مغلوب و محکوم واقع شدن خدا و حاکمیت و سائلیت و مولویت و مالکیت عقل بر خدا است، در حالی که عقل من جمیع الجهات عبد محض خدا است آیا عبد محض می تواند مولای مطلق خود را محاکمه و بازخواست و استیضاح کند؟ و در صورت عمل نکردن به احکام او، وی رامحکوم نماید؟ عجیب این است که این سخن از جانب شخصیت بزرگواری مطرح می شود که تعلیم یافته مکتب حضرت علامه طباطبای است که دقیقاً به خلاف این دیدگاه عقیده دارند و در جاهای مختلف تفسیر شریف المیزان برخلاف این دیدگاه تأکید و تصریح دارد (طباطبایی، ۲۰۱۵، ج ۸: ۵۷-۵۳)

اما عدم دلالت آیه‌ی کریمه ۲۳ سوره‌ی انبیاء بر مطلب مزبور باید گفت که هیچ دلیلی بر استظهار چنین معنایی از این آیه نیست. بلکه ظاهر این آیه، خلاف این معنا را دلالت دارد. ظاهر آیه دلالت بر این دارد که شأن خداوند اجل از این است که کسی او را در برابر عملکردش مورد بازخواست قرار دهد. نفی بازخواست واقع شدن خداوند در برابر عملکردش در آیه به صورت مطلق است (در هیچ شرایطی خداوند مورد بازخواست و محکوم واقع نمی شود) نه مشروط به پای بندی خدا به احکام عقل انسان.

جالب اینکه مرحوم علامه طباطبایی در ذیل همین آیه دقیقاً برداشت نویسنده محترم را نقل می کند و چنین خدشه می کند که «قرینه ای در کار نیست که مراد آیه چنین چیزی باشد.» (طباطبایی، ج ۱۴، همان، ص ۲۹۳-۲۹۵) ممکن است گفته شود که با این حساب، توجیه آیه‌ی ۱۶۵ نساء (لئلا یکون للناس علی الله حجه بعد الرسل) چه می شود؟ این آیه دلالت بر این دارد که اگر خداوند پیامبرانی را نفرستد مردم بر او حجت دارند، آیا لازمه‌ی حجت داشتن مردم این نیست که آنها حق دارند او را بازخواست کنند؟ همان گونه که اصولیون گفته اند این آیه بیانگر قاعده‌ی «قبح عقاب بلا بیان» است که همان اصل برائت عقلی است.

۶- تشبیه کشف معصوم از وحی به اصل امتناع تناقض از جهت معیار سنجش معرفت ها بودن از جهاتی نارواست.

۷- بادیدگاه نویسنده محترم که رهاورد همهی علوم به دلیل اینکه برگرفته از عقل هستند اسلامی ودینی اند، باید گفت که صرف نظر از بطلان اصل مدعی، دیگر تلاش برای اسلامی کردن علوم تحصیل حاصل و بیهوده است.

۸- برداشت نویسندهی محترم درآیه (لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ - ۲۳ انبیاء) نامقبول است .

منابع مالی (Funding)

این مقاله فاقد منابع مالی بوده است.

سهم نویسندگان (Authors' contribution)

آقای دکتر عباس نیکزاد به عنوان نویسنده مسئول و آقای دکتر سید باقرحسینی کریمی به عنوان نفر دوم، این مقاله را به ثمر رسانده اند. و تمام پژوهش آن بر عهدهی نویسندهی مسئول می باشد.

تعارض منافع (Conflict of interest)

این مقاله فاقد تعارض منافع می باشد.

تقدیر و تشکر (Acknowledgments)

لازم می دانیم از دوستانی که در ارتقای کیفیت مقاله ما را یاری کرده اند، تشکر و قدردانی نماییم.

که بیانگر مسایل علوم تجربی اند فاقد حجیت و اعتباراند.

۳- با اینکه بارها در کتاب از همنوایی محصولات علوم که برگرفته از عقل اند با احکام شرعی برگرفته از نقل تاکید می شود، اما در سراسر کتاب یک مصداق برای آن ذکر نشده است.

۴- نویسنده محترم می فرماید هیچ فقیهی مجاز نیست بدون اطلاع از محصولات همه علوم با مراجعه به متون دینی فتوا دهد چون محصولات علوم که رهاورد عقل است، نباید با داده های نقلی تعارض داشته باشد. باتوضیحاتی که داده شد معلوم شد که این انتظار منطقی نیست.

۵- نویسندهی محترم داده های وحی را پرده نشین و مصون از اشتباه و دور از دسترس جز معصومان می داند و عقل و نقل را که کاشف آنها هستند بشری و خطاپذیری داند، بنابراین راهی اطمینان آور برای کشف داده های وحی وجود ندارد جز برداشت معصومان. این سخن صرف نظر از اینکه با مطالب ایشان در کتاب (شریعت در آینهی معرفت) منافات دارد با سخن ایشان در این کتاب که عقل و نقل مصباح حقیقت و حیانی دین هستند و پرده از چهره ی حقیقت دین برمی دارند، منافات دارد.

References:

The Holy Quran

Akhund Khorasani, M. K. (1995). *Kefait Al-Osol* (Effecincey of Principles). Qom: third edition. Islamic Publishing Institute. [In Persian].

Ansari, M. (1996). *Faraid Al-Osul* (Pearls of Principles). Vol. 2. Qom: first

edition. Ismailian Edition. [In Persian].

Har Ameli, M. (1994). *Wasa'il Al-Shi'ah* (Tools of Shi'ah). Vol. 11. Qom: second edition. Al-Bayt Institute. [In Persian].

Javadi, A. (1994). *Sharia Dar Aeine Mareft* (Religious Legal System in

- Theology). Qom: first edition. Raja Farhangi Publishing. [In Persian].
- Javadi, A. (2009). An Explanation of the Issues of the Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge. *Hekmate Esra*, 2 (1), pp. 17-40. [In Persian].
- Javadi, A. (2011). *Manzilate Aghl Dar Hendeseh Marefate Dini* (The Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge). Qom: Fifth Edition. Esra Publications. [In Persian].
- Khoei, A. (2007). *Mesbah Al-Osul* (Mirror of Principle). Vol. 2. Qom: third edition. Al-Najaf Press. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bahar Al-Anvar* (The Sea of Lights). Vol. 2. Beirut: third edition. Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. [In Arabic].
- Motahari, M. (1999). *Majmoe Asar* (Collection of Works). Qom: eighth edition. Sadra Publications. [In Persian].
- Qomi, A. (2013). *Mafatih Al-Jannan* (The Keys of Heavens). Qom: 23rd edition. Ain Danesh. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1983) *Hashiyeh Ala Al-Kifaya* (Margins of Al-Kifaya). Qom: first edition. Mehr Press. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1991). *Al-Mizan* (The Measures). Qom: fourth edition. Islamic Books House. [In Persian].